

Het vragende slachtoffer en de wrekende staat

De functie van wrok in een moderne rechtsstaat

*J.M.C. Vos**

Aan het einde van de *Oresteia*, een tragedie van de Griekse toneeldichter Aischylos, wordt Orestes, zoon van Agamemnon en Klytaimnestra, als een wild dier opgejaagd door de Erinyen of Wraakgodinnen. Orestes heeft, daartoe aangezet door zijn zuster Elektra, zijn moeder en haar minnaar gedood, als wraak voor de moord op Agamemnon. De Erinyen zoeken op hun beurt wraak. Orestes zoekt en vindt een schuilplaats in de tempel van Delphi, waar Apollo en Athene hem vergeven en beschermen. De Wraakgodinnen geven hun verlangen naar wraak op en krijgen hiervoor een rechtmatige plek in het rechtssysteem van de stad Athene. Hun bloeddorstige wraakgevoelens ruilen zij hiermee in voor een rechtmatige roep om straf bij gedane misdaad. In dit artikel wil ik het verlangen naar wraak een hernieuwde plek geven in ons moderne strafrechtssysteem. De centrale vraag in dit artikel is of wraak een functie heeft in de verhoudingen tussen dader, slachtoffer en staat in onze moderne, westerse samenleving. Om tot een antwoord op deze vraag te komen, zal ik allereerst de veranderde verhoudingen tussen dader, slachtoffer en staat bespreken. Deze veranderde verhoudingen maken een herwaardering van het individuele belang van wraak in het licht van het collectieve belang van orde en rust noodzakelijk.

Vervolgens worden de begrippen wraak en wrok geanalyseerd. Wraak is de handeling. Wrok is de emotie. Wrok of gramschap is de zucht naar wraak. Wraak heeft tot doel een ander leed toe te brengen als reactie op leed dat de wreker ten onrechte heeft ondergaan.¹ In het

* De auteur is onderwijscoördinator en docent/onderzoeker criminologie aan de Nederlandse Politie Academie in Apeldoorn. Dit op persoonlijke titel geschreven artikel is een bewerking van een niet eerder gepubliceerde lezing over wraak, gehouden op vrijdag 10 oktober 1997 te Amsterdam, in het kader van het door cultureel en politiek centrum De Balie georganiseerde Res Publica-programma ter gelegenheid van de viering van 150 jaar Grondwet. Hij dankt Femke Halsema voor haar commentaar bij eerdere versies van de lezing en Margo Trappenburg en Hans Boutellier voor hun coreferaten bij eerdergenoemde lezing.

¹ Zie voor een uitgebreide definitie Frijda, 1993, p. 162.

derde deel van dit artikel wordt geconcludeerd dat de plaatsgevonden analyse van wrok en wraak dwingt tot een heroverweging van ons recht. Tot slot worden enkele suggesties gedaan op welke wijze een herwaardering van de juridische verhoudingen tussen dader, slachtoffer en staat er uit zou kunnen zien. Ik breek een lans voor het opnemen van een sociaal grondrecht op veiligheid in de Grondwet.²

Het slachtoffer en zijn rechtsgemeenschap

Een gemeenschap heeft onder andere als taak de beslechting van ruzies tussen haar individuele leden. De gemeenschap dankt hier mede haar bestaan aan. Volgens de politieke theorie van het sociale contract ontleent de staat haar legitimatie onder andere aan het vermogen om conflicten op te lossen. Individuen staan hiervoor een deel van hun macht af aan de staat. Als vervolgens individuele belangen botsen, is de staat verplicht een oplossing te zoeken. De burgers vertrouwen hierin op het gezag en de capaciteiten van de staat. Dit kan worden aangemerkt als de eerste legitimatie van de staat.

De staat ontleent haar legitimatie niet alleen aan haar vermogen om conflicten te beslechten. Haar reden van bestaan is ook gelegen in haar vermogen om het voortbestaan van de gemeenschap te garanderen. De staat heeft als taak voor orde in de samenleving te zorgen. Dit is niet een belang van het ene of het andere afzonderlijke individu, maar van de gemeenschap als geheel. Het zorgdragen voor de orde en het voortbestaan van de gemeenschap is een collectief, algemeen belang. Dit is een belang van de staat, die het collectief vertegenwoordigt. Dit kan worden beschouwd als de tweede legitimatie van de staat. Het handhaven van de orde en de rust is evenwel niet meer het enige algemene belang dat de gemeenschap heeft. De moderne verzorgingsstaat heeft allerlei andere belangen gecreëerd. Belangen die worden bereikt door positief ingrijpen van de staat. In Nederland zijn deze belangen deels als sociale grondrechten in de Grondwet verankerd. Ik breng ze samen onder de noemer van 'realisering van een

² Vier jaar na de lezing, waarvan dit artikel een bewerking is, diende het CDA een wetsvoorstel in met het doel het recht op veiligheid op te nemen in de Grondwet (*NRC Handelsblad*, 6 september 2001). Overigens verdedigde Uwe Rosenthal, Eerste Kamerlid namens de VVD, al in 2000 een grondwettelijk recht op veiligheid (*NRC Handelsblad*, 25 februari 2000). Ook de voormalige Franse premier Lionel Jospin sprak over veiligheid als een recht (*NRC Handelsblad*, 28 januari 1999).

“betere” samenleving’. Een voorbeeld is de volksgezondheid. Als gevolg hiervan zijn bijvoorbeeld drugs strafbaar gesteld. Een ander voorbeeld is de ‘zedelijke welstand’, een van de redenen waarom prostitutie ooit verboden werd. Volgens de Engelse socioloog Marshall scheppen sociale rechten de voorwaarden voor het mogelijk maken van civiele en politieke rechten door het wegnemen van drempels in de uitoefening van burgerschap (aangehaald door Bussemaker, 1998, p. 35). Een betere samenleving is, naast ordehandhaving, een tweede belang van de samenleving als geheel.

Volgens de fictie van het sociale contract rekenen burgers erop, dat de staat hen als individu te allen tijde beschermt. Daarom mogen zij er tezamen op vertrouwen dat de staat alle afzonderlijke misdaden opspoor en berecht. Opsporing en berechting zijn ook in het belang van de staat. Als alle misdaden worden opgelost en de daders veroordeeld, zal er meer orde en rust zijn. Als de theorie van het sociale contract juist of waar is, dan geldt logischerwijs dat het opsporen, vervolgen en berechten van alle misdaden in het algemeen belang is. Dit is naar mijn mening de grondslag van het strafrecht.

De staat kan, in de persoon van de officier van justitie, afzien van vervolging wanneer het algemeen belang dit eist. Dit heet het opportuniteitsbeginsel. Het opnemen van het opportuniteitsbeginsel in de strafwet impliceert dat dit een uitzondering moet blijven en dat een beroep op deze uitzondering beargumenteerd moet worden.

De wet schrijft het kenmerk voor van de situaties waarin de staat niet hoeft te vervolgen en de staat moet dan ook in de zaken die zij wil seponeren, aantonen dat dit kenmerk, te weten het algemeen belang, van toepassing is. Overigens slaat het opportuniteitsbeginsel op de vervolging door het Openbaar Ministerie, en niet op de opsporing door de politie. Voor de opsporing is niets wettelijk geregeld.

Het individuele belang kan dus, mits onderbouwd, worden doorkruist door het algemeen belang. De situatie wordt anders als de staat afziet van de vervolging van hele groepen delicten of als de staat besluit bepaalde soorten delicten gewoon niet op te sporen. Individuele belangen worden gezien als onderdeel van verschillende collectieve belangen, die tegen elkaar en tegen het algemeen belang van de staat worden afgewogen. Het algemeen belang kan worden afgezet tegen andere collectieve belangen en krijgt hierdoor een eigen, op zichzelf staande waarde. Het algemeen belang is nog slechts een van de vele collectieve belangen die een individu heeft. Het algemeen belang van de staat is niet langer de optelsom van alle individuele belangen.

In onze moderne samenleving vormen de diverse collectieve belangen in een gemeenschap de rekeneenheid binnen het gemeenschappelijke algemeen belang.

Misschien kan dit worden verduidelijkt als het wordt beschreven in de termen van een verschijnsel dat in de literatuur bekend staat als de risicosamenleving (Beck, 1992). In het verzekeringswezen is het gewoonte om cliënten op grond van groepskenmerken al dan niet als een risico te beschouwen. Als hemofiliepatiënt ben je een mogelijke Aids-patiënt en behoort je dus tot een risicogroep. Men bekijkt dus één kenmerk van een persoon en trekt vervolgens conclusies voor de omgang met die persoon. Met deze gedachte in het hoofd kunnen individuen op grond van groepskenmerken ook als gevaarlijk of potentieel crimineel worden aangemerkt. Zo behoren drugverslaafden tot een risicogroep voor het plegen van misdaad en 'verdienen' zij op grond van één kenmerk de aandacht van politie en justitie. Op dezelfde wijze kunnen slachtoffers op grond van slechts één kenmerk – bijvoorbeeld slachtofferschap van winkeldiefstal – de aandacht van politie en justitie 'verdienen'.

De resultaten van dergelijke 'risicoanalyses' kunnen beleid tot gevolg hebben. De staat maakt bijvoorbeeld een kosten-batenanalyse voor bepaalde delicten en haar mogelijke plegers. Op grond daarvan besluit ze aangiften in behandeling te nemen, controles uit te oefenen, op te sporen enzovoort. En op grond van dergelijke risicoanalyses besteedt zij al dan niet aandacht aan slachtofferschap van bepaalde misdrijven. In de literatuur wordt dit de 'calculerende strafrechtspleging' genoemd (Feeley en Simon, 1994). Misdaad wordt 'beheerst', niet bestreden. Veiligheid wordt 'verdeeld', niet gegarandeerd.

In een hierboven geschetste risicosamenleving vervreemden individuele belangen en algemeen belang van elkaar. Waar tot recent de opgetelde individuele belangen om misdadigers op te sporen en te berechnen herkenbaar waren in het algemeen belang van maatschappelijke orde en rust, ontstaat nu het gevaar dat de burger de verdediging van zijn individuele belangen steeds minder terugziet in de behartiging van het algemeen belang. Een van de belangen van de individuele burger betreft het particulier belang dat hem aangedaan onrecht wordt rechtgezet. Het verlangen naar rechtzetting van aangedaan onrecht is een van de aspecten van wrok, zoals we hieronder zullen zien.

Het slachtoffer en zijn wraak

Op wraak heerst een vaak subtiel en onuitgesproken taboe. In de verschillende verbeeldingen van de werkelijkheid (theater, literatuur, film) wordt wraak vaak neergezet als afschrikwekkend gedrag met catastrofale gevolgen. De verbeelde handeling dient als voorbeeld hoe het niet moet maar ook vaak als voorbeeld dat het niet anders kan. In de verbeelde werkelijkheid dicteert het noodlot nogal eens de dramatische handeling. Als wraak wel acceptabel is, is dit meestal in de gedaante van betuigeling van wraak. De wreker kent – al dan niet bewust – zijn grenzen, en de toeschouwer herkent en stemt in met deze grenzen. Ook in onze alledaagse werkelijkheid wordt wraak in de vorm van vergelding – dat is gekanaliseerde wraak – toonbaar gemaakt.³

Het thema wraak komt veelvuldig voor in de Griekse mythologie. Medeia gaat, in de gelijknamige tragedie van de Griekse toneeldichter Euripidès, waarschijnlijk het verst in haar wraak. Haar man Iason wil om machtspolitieke redenen van haar scheiden en met de dochter van de koning trouwen. Medeia voelt zich vernederd door deze man van wie zij hartstochtelijk veel houdt. Zij neemt op een even hartstochtelijke manier wraak, door niet alleen de koning en zijn dochter te verbranden, maar ook door de kinderen van Iason – haar eigen kinderen – om het leven te brengen. Iason, geplaagd door schuldgevoelens en berouw, pleegt zelfmoord.

In een andere tragedie van Euripidès wreekt Hekabè, de vroegere koningin van Troje, zich op een vriend die haar vertrouwen heeft geschonden. Polymester, aan wie zij haar zoontje heeft toevertrouwd en die haar zoontje vervolgens heeft gedood, worden de ogen uitgestoken en zijn kinderen worden vermoord. In deze tragedie, evenals in Medeia, toont Euripidès hoe wraak een obsessie wordt. In de ogen van Euripidès is de obsessie van Hekabè nog groter dan die van Medeia, mogelijk omdat Hekabè het slachtoffer werd van geschonden

³ Vergelding is de publieke betuigeling of regulering van wraak. Vergelden is het op waarde schatten van misdaad en straf: 'oog om oog, tand om tand'. Waar vergelding slechts op de vorm van de reactie slaat, betreft wraak de inhoud van de reactie. Een goed uitgevoerde wraakhandeling laat een subjectief gevoel van bevrediging na. Vergelding en wraak kunnen samenvallen; het hoeft niet. Omdat het in dit artikel draait om al dan niet onbevredigde gevoelens en verlangens en om de manier waarop de staat met deze gevoelens omgaat, beperk ik mij in dit artikel tot de verschijnselen wrok en wraak en laat ik het verschijnsel vergelding grotendeels terzijde.

vertrouwen door een naaste. De Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum (1986) gebruikt het voorbeeld van Hekabè in haar analyse van wraak. Zij omschrijft de obsessie van Hekabè als de 'hulpeloosheid van de volledige ontregeling'. Alle regels zijn weggefallen en terugkeer naar de oude normen en waarden is niet meer mogelijk. Hekabè heeft geen ander houvast meer dan haar obsessie (Nussbaum, 1986, p. 409, 410).⁴

De Griekse tragedieschrijvers zagen reeds in dat wraak een mateloosheid kent, die geregeld moest worden. De zucht naar wraak diende door regels te worden onderdrukt. Juist het voorbeeld van Hekabè benadrukte deze noodzaak. Zij was ooit de nobele en moreel onberispelijke koningin van Troje. Het lot van Hekabè leert ons dat de obsessie van wraak voor niemand onbestaanbaar is.⁵ Voor ons is dit een les dat anderen het verlangen naar wraak moeten onderdrukken, als het slachtoffer dit zelf niet kan. De gemeenschap dient conflicten in de kiem te smoren en geweld te voorkomen. Mateloze wraak kan en mag in het publieke leven geen plaats hebben. Maar dit betekent niet dat wrok en wraak op zich geen plaats in het publieke leven hebben of mogen hebben. Het is niet verstandig het kind met het badwater weg te gooien. Om het kind adequaat van het badwater te onderscheiden, volgt hieronder een analyse van het verlangen naar wraak. Deze analyse is voor een belangrijk deel gebaseerd op het werk van de filosofe Jean Hampton (Murphy en Hampton, 1988).

Vier elementen kunnen worden onderscheiden in wrok of het verlangen naar wraak. Ik zal deze elementen noemen en illustreren onder andere aan de hand van een van de beste hedendaagse analyses van wraak: de Franse film *Trois couleurs: blanc* van de Poolse regisseur Krzysztof Kièsłowski. *Trois couleurs: blanc* was de tweede film in een reeks die Kièsłowski maakte over de drie idealen van de Franse Revolutie. *Trois couleurs: bleu* heeft als thema vrijheid; *Trois couleurs: rouge* heeft als thema broederschap en *Trois couleurs: blanc* handelt over gelijkheid. We zullen zien dat Kièsłowski het thema gelijkheid op

4 In een van de beroemdste Amerikaanse westernfilms over wraak, *The outlaw Josey Wales* van en met Clint Eastwood, wordt de hoofdpersoon aan het einde wakker uit een obsessie, die de hele film lang verborgen bleef. Na de moord op zijn vrouw en zoontje in de proloog toont de hoofdpersoon anderhalf uur lang geen enkele emotie. Als hij aan het slot van de film de schuldige doodschiet, geeft hij één verwaasde blik en knippert hij kort met de ogen. Hij wordt wakker uit een obsessie en ziet weer.

5 Nussbaum (1986, p. 417, 418) stelt zelfs dat de meest moreel hoogstaande personen gevoelsmatig het hardst getroffen worden door misdaad en dat juist zij daarom tot de weezinwekkendste wraak in staat zijn.

een onconventionele manier behandelt.

Het eerste element van wrok is de vernedering. Ten eerste koestert iemand wrok omdat hij vernederd is. Niet zomaar gekwetst – dit kan leiden tot boosheid of zelfs woede –, maar echt vernederd. Als je bent vernederd, ben je aangetast in je eigenwaarde. Medeia werd als vrouw en als geliefde vernederd. Bovendien had Iason, haar man, haar gezegd dat hun huwelijk makkelijk ontbonden kon worden omdat zij tot een ander volk behoorde. Dus ook nog vernederd op grond van haar etnische herkomst. *Trois couleurs: blanc* begint met een echtscheiding. De sullige hoofdpersoon Karol Karol moet voor de rechtbank aanhoren dat zijn huwelijk 'niet is geconsumeerd'. Zijn vrouw wil scheiden omdat hij niet in staat is tot een erectie. Het blijft niet bij deze vernedering. Zijn vrouw verklaart achtereenvolgens Karol de oorlog in de echtscheidingsprocedure, pakt zijn paspoort af – hij is een Pool in Frankrijk – en stuurt de politie op zijn dak (dat hij trouwens niet heeft). Als klap op de vuurpijl laat zij de arme Karol via de telefoon getuige zijn van een wel succesvolle geslachtsgemeenschap. Het duurt enige tijd, maar dan gaat Karol wrok koesteren. Hij koestert wrok omdat hij zich ten onrechte vernederd voelt. Het tweede element van wrok is de overtuiging dat de aantasting van de eigenwaarde onjuist is. Hij 'verdient beter behandeld te worden' (zie ook Rawls, 1972, p. 533; Solomon, 1994, p. 117). Dit gevoel van onterechte vernedering gaat evenwel gepaard met twijfel. Met angst zelfs, dat de ander toch gelijk heeft, en dat je niet zoveel voorstelt als je altijd gedacht hebt of nu denkt. Frijda (1993, p. 175) omschrijft dit als 'het gevoel minder-dan-hij-of-zij-te-zijn'. De normen en waarden waarop jij je zelfbeeld en wereldbeeld hebt gebaseerd, lijken schril af te steken bij de superieure normen en waarden van de ander. Of toch niet? De vernederde hoopt en wenst dat hij gelijk heeft. Dat de ander het bij het verkeerde eind heeft. Dit schipperen tussen het eigen gelijk en het gelijk van de ander is essentieel. Als de gekwetste immers absoluut zeker is dat hij ten onrechte is behandeld, dan zal zijn eigenwaarde niet aangetast zijn. Hij meent dan immers dat de kwetsuur geen hout snijdt. Nietzsche sprak in dit verband van de moreel superieure mens. Deze zal nooit wrok koesteren en naar wraak verlangen, omdat eenvoudigweg zijn zelfrespect door niemand aangetast kan worden. Maar de conclusie luidt dus, dat als iemand wrok koestert, er altijd wel enige angst is dat de dader gelijk heeft. Daarom duurt het enige tijd voordat Karol tot actie overgaat. En daarom doet Karol tijdens de langdurige, uitgerekte wraakhandelingen enkele halfslachtige verzoe-

ningspogingen en wordt hij regelmatig overmand door twijfel en medelijden met zijn slachtoffer.

Maar Karol Karol zet door. Evenals Medeia, die, met het mes in de hand, bij het zien van haar kinderen, door medelijden bekropen wordt. Beiden zijn vastbesloten hun 'gelijk' te halen. Zij willen dat de oude situatie hersteld wordt (zie ook Jacoby, 1983, p. 298). Een nieuwe 'herwaardering' is het doel van zij die zich wreken. Het herstel van de machtsgelijkheid is het derde element van wrok. Kièsłowski's opvatting over gelijkheid in *Trois couleurs: blanc* betreft geen positieve actie om sociale gelijkheid of iets dergelijks te bereiken. Gelijkheid is bij Kièsłowski geen positief geformuleerd ideaal. Zijn gelijkheid betreft een negatieve, persoonlijke reactie op ongelijkheid. Karol Karol's wraak is er op gericht om iemand die zich ten onrechte ongelijk voelde aan hem, weer naar beneden te halen en op gelijk niveau te brengen. Door herstel van het oude machtsevenwicht wordt tevens de eigenwaarde hersteld (Frijda, 1993, p. 177-179).

Dit herstel van de eigenwaarde kan op verschillende manieren bereikt worden. Wat deze manieren met elkaar delen, is een of andere erkenning dat de vernedering onterecht was.⁶ Deze erkenning kan komen van de dader – het liefst zelfs. Maar zij kan ook afkomstig zijn van een derde. Naarmate het morele gezag van die derde sterker is, zal de eigenwaarde sneller hersteld zijn. Dading en verzoening zijn manieren om tot een 'vergelijk' tussen slachtoffer en dader te komen. Bij dading krijgen dader en slachtoffer van het Openbaar Ministerie de kans om onderling het geschil bij te leggen en afspraken te maken over schadevergoeding en genoegdoening. Door dading of verzoening kan de wrok bij het slachtoffer worden weggenomen en kan de voltooiing van de wraakhandeling worden voorkomen. Ook berouw kan de wrok bij het slachtoffer wegnemen. Als erkenning van het onrecht door de dader of door derden uitblijft, dan rest het slachtoffer niets anders dan zich hierbij neer te leggen of over te gaan tot een daadwerkelijke wraakhandeling.

Het vierde element van wrok is het verlangen om leed toe te voegen. Het is de bedoeling om de ander te laten lijden. Het liefst evenveel als jij geleden hebt. Medeia is hier het beste voorbeeld van. Zij richt haar wraak niet direct op Iason, maar raakt hem uitsluitend via de mensen

⁶ Verrijn Stuart (1995, p. 90) stelt dat het verder moet gaan dan louter erkenning en gebruikt het Duitse woord 'betroffen': onthutst, geraakt. Ook meent zij dat slachtoffers dit gevoel van 'betroffen' zijn ook graag terugzien bij derden.

waarvan hij houdt: zijn toekomstige bruid en zijn kinderen. Ook Hekabè straft Polymestor via zijn kinderen: 'The child-killer will suffer child-killing'. Niet alleen zal hij meer en langer lijden. Hij zal zich ook levenslang bewust zijn van de oorzaak van zijn lijden. Hekabè steekt bij Polymestor de ogen uit. Polymestor weigerde immers Hekabè en haar zoon als gelijkwaardige mensen te zien. Hij zag hen niet staan en zal daaraan eeuwig herinnerd worden. Zelfs in het toebrengen van deze zogenaamde 'spiegelstraf' is Hekabè op zoek naar de erkenning van haar gelijk. Door de voltrekking van de wraak haalt het slachtoffer goedschiks dan wel kwaadschiks zijn gelijk. En hij laat dit de ander ook merken. De filosoof Montaigne stelde dat een goed uitgevoerde wraakhandeling eist dat de pijn van de ander goed zichtbaar is voor de wraaknemer (*Lust & Gratie*, 1999, p. 31). Ook Karol Karol ziet de ander lijden en ervaart de zoete smaak van wraak.

Uitvoering van de wraak behelst het gevaar van mateloosheid. In veel van de hierboven geschetste voorbeelden van wraak zijn de wraaknemers in hun obsessie om wraak te nemen ziende blind. De pijn van het slachtoffer kan immers niet worden weggenomen (Frijda, 1993, p. 182). Omdat het slachtoffer de pijn van de dader niet voelt, is de pijn van de dader nooit genoeg om de pijn van het slachtoffer weg te nemen. In Ariel Dorfman's toneelstuk *De dood en het meisje* ziet Paulina, het hoofdpersonage, dit in. Zij herkent haar vroegere kampbeul in een gestrande automobilist die aan haar huis hulp zoekt. Zij neemt hem gevangen en pijnigt hem, maar enkel om een bekentenis en berouw af te dwingen.

Uitvoering van de wraak behelst ook het gevaar dat de wraaknemer zich niet beperkt tot het bewerkstelligen van gelijkheid, maar de gelegenheid aangrijpt om zichzelf moreel te verheffen boven de ander, met andere woorden een nieuwe ongelijkheid te verwezenlijken (vergelijk Murphy en Hampton, 1988, p. 137). In de Sylvester Stallone-film *Judge Dredd* wordt in de finale de Schurk naar beneden gegooid. In een gevecht op het Amerikaanse Vrijheidsbeeld trekt Stallone in een uiterste krachtsinspanning zijn tegenspeler over zich heen. De slechterik valt in het peilloze Niets en Stallone roept hem achterna: 'poetic justice'. Hier is, evenals in veel andere (Amerikaanse) geweldfilms, geen sprake van herstel van de oude verhoudingen; hier wordt een nieuw moreel 'evenwicht' bereikt, excessief of niet.

De rechtsgemeenschap en wraak

De bovenstaande analyse van wrok en wraak dwingt tot een heroverweging van de rol van het (straf)recht. Hierboven werd gesteld dat de erkenning van de waarde van het slachtoffer ook van een ander dan de dader kan komen. Vaak wordt van de ander ook hulp bij de wraak verlangd. In de Griekse tragedies Hekabè en Elektra worden steun en erkenning bij een derde gezocht. Hekabè zoekt tevergeefs steun bij de Griekse koning Agamemnon. Elektra is succesvoller. Zij zoekt steun om de moord op haar vader te wreken. Voor de moord op haar moeder en diens minnaar zoekt en vindt zij steun bij haar broer Orestes. Als het slachtoffer zich vernederd voelt, wil hij zichzelf overtuigen dat dit onterecht is. Om wrok te voelen moet hij een idee hebben van goed en van kwaad. Dan pas kan hij de schending immers als onterecht aanmerken. Hij zal zich meer gesterkt voelen in zijn overtuiging, als deze notie van goed en kwaad, zijn moraal, door meer mensen gedeeld wordt. Als, kortom, in de gemeenschap een gedeelde opvatting over moraliteit en rechtvaardigheid heerst. En het individu zal hierbij meer waarde hechten aan regels die geschreven zijn en die door iedereen als geldig worden beschouwd. Dit slaat op het recht in het algemeen en het strafrecht in het bijzonder. Het strafrecht kan het gelijk van het slachtoffer bevestigen.

Voor de erkenning van zijn gelijk zijn evenwel regels niet genoeg. Iemand moet het slachtoffer gelijk geven. Gelijk, omdat hij ten onrechte is vernederd. Gelijk, omdat ook de regels een dergelijke vernedering verbieden. Als het slachtoffer een beroep op regels uit het strafrecht doet, dan zal hij zijn gelijk ook proberen te halen bij de maker van die regels, in dit geval de staat. De staat heeft rechtsregels en rechtvaardigheid geschapen om dader en slachtoffer 'ieder hun deel te geven'. De staat zal overeenkomstig de regels en de rechtvaardigheid het geschil beslechten. In de geest van Nietzsche kunnen rechtvaardigheid en recht daarom worden omschreven als het afkopen van wraak en eigenrichting tegen vreedzame geschillenbeslechting door een derde. De staat kan het gelijk van het slachtoffer bevestigen door de dader op te sporen. De staat kan vervolgens – in de geest van Hegel – de misse daad 'annuleren' en het evenwicht herstellen door de dader te (laten) berechten. De staat schaft hiermee overigens niet de wraak af; zij neemt slechts particuliere en mogelijk mateloze wraakdreiging weg (René Girard, aangehaald in *Lust & Gratie*, 1999, p. 105).

Als mijn analyse van wraak enigszins juist is, dan zoekt het slachtoffer in principe eerst erkenning bij de dader. De staat is een derde, en dus tweede keus. In onze moderne rechtsstaat doen zich echter drie complicaties voor. Ten eerste heeft de staat het geweldsmonopolie. Eigenrichting is verboden. Het gevolg is dat de dader meestal alleen door de staat kan worden opgespoord en voor de rechter gebracht. Ten tweede is de rol van eiser voor een belangrijk deel van het recht aan de staat voorbehouden. Zelfs als het slachtoffer fysiek in staat is de dader voor de strafrechter te brengen, dan nog heeft hij geen enkele verdere bevoegdheid. Alleen de staat mag de misdadiger voor de rechter brengen. Dit heet het vervolgingsmonopolie van het Openbaar Ministerie. Ten derde heeft het geweldsmonopolie nog een ander gevolg. De uiteindelijke, mogelijke bevrediging van de wrok, de leedtoevoeging, is ook aan de staat voorbehouden. De staat mag als enige de straf uitvoeren.

Het geweldsmonopolie en het vervolgingsmonopolie hebben tot gevolg, dat de staat meer dan een tweede keus is als het slachtoffer recht zoekt. Het slachtoffer wordt afhankelijk van de inspanningen van de staat om de dader op te sporen en voor de rechter te brengen. Dit heeft een onverwacht en onbedoeld gevolg. De inspanningen van de staat tot opsporing en vervolging worden voor het slachtoffer het criterium om het eigen gelijk te meten. En dan vooral om de erkenning door de staat van dit gelijk te meten. Naarmate politie en justitie meer hun best doen, heeft het slachtoffer meer het gevoel dat een norm is geschonden, een waarde is aangetast. Door de misse daad als misse daad te erkennen en er iets mee te doen, erkent de staat de morele en menselijke waarde van het slachtoffer (Murphy en Hampton, 1988, p. 141). Daarnaast zal de dader doorgaans het gelijk van het slachtoffer alleen erkennen als hij gevonden wordt. Dus is het slachtoffer ook hier afhankelijk van opsporing en vervolging door de staat. De staat komt door dit alles tussen slachtoffer en dader in te staan. Het slachtoffer zal zich naar de staat richten om haar recht te krijgen en niet naar de dader. Dit betekent dat de staat ook de emoties op haar bord krijgt, vertaald in eisen aan de staat. Ik verwijs bijvoorbeeld naar het verschijnsel van 'zinloos geweld' en naar het strafproces tegen Volkert van der G.

Als het slachtoffer niet in zijn eigenwaarde wordt hersteld, kunnen het verlangen naar wraak en de roep om zwaardere straffen heviger zijn. De vernedering blijft staan en dus zal de prijs die de dader voor de vernedering moet betalen, hoger zijn. Of de prijs die de staat moet

betalen, in de vorm van kosten om de criminaliteit te bestrijden of om de celcapaciteit te vergroten. Het omgekeerde geldt ook: erkenning door de dader of door een derde van het recht van het slachtoffer zal waarschijnlijk het verlangen naar wraak temperen (vergelijk Jacoby, 1983, p. 12). De staat kan haar erkenning tonen in de inspanningen om de dader op te sporen en te berechten. Hiermee tempert zij mogelijk de roep om zwaardere straffen.

Besluit

Het wordt nu tijd om het eerste deel van mijn betoog weer in het verhaal te betrekken. Ik constateerde eerder dat de staat een andersoortig belang heeft dan het individu. Individuele belangen zijn niet meer direct verdisconteerd in het algemeen belang. Het totale belang van elk individu is opgesplitst in deelbelangen die op hogere, collectieve niveaus worden behartigd. Het algemeen belang is slechts een van de vele collectieve belangen. De staat maakt ook andersoortige keuzes dan alle burgers samen. Deze andersoortige keuzes zijn niet te herleiden tot simpele, pragmatische keuzes om daar, waar niet alles kan, gewoon minder te doen. Deze keuzes van de staat verraadden juist een veranderde visie op de samenleving.

Daarnaast moet worden bedacht dat niet alleen het belang van het slachtoffer in het algemeen belang vertegenwoordigd is. Ook het belang van de dader is in het algemeen belang verdisconteerd. Terwijl het belang van het slachtoffer gericht is op het verleden, zijn het algemeen belang en het belang van de dader toekomstgericht. De staat geeft de burgers een illusie van recht en rechtvaardigheid en wendt op dit gebied een 'luisterend oor' voor. Om vervolgens op grond van een ander belang andere toekomstgerichte keuzes te maken. De staat neemt met de ene hand weg wat zij met de andere hand gegeven heeft. In het huidige strafstelsel vervult de staat een functie die haar rechtspositie tegenover het slachtoffer niet kan rechtvaardigen. Ik pleit niet voor een sterkere positie van het slachtoffer in het strafproces. Ik denk dat de rechter reeds voldoende mogelijkheden heeft om met de belangen van het slachtoffer rekening te houden (evenals met de belangen van de dader en met de belangen van de staat). Wel pleit ik voor een sterkere positie van het slachtoffer tegenover de staat, in de fase van de opsporing en de vervolging. Weliswaar kan in het strafrecht beklag bij de rechter worden gedaan, als de officier besluit

om iemand niet te vervolgen. Maar dit geldt alleen voor de vervolging. Dit betekent dus dat er wel een dader moet zijn. Uit het eerder genoemde blijkt dat voor de bevrediging en de matiging van wrokgevoelens de aanwezigheid van een dader belangrijk is. Juist de opsporing is dus van essentieel belang. Maar het slachtoffer verdient geen afdwingbaar recht op opsporing. Het opportuniteitsbeginsel van de staat is te waardevol om het aan de kant te schuiven. Niettemin moet de staat wel verplicht worden het verlangen naar wraak te erkennen.

De sociale grondrechten regelen de verhouding tussen staat en burger. Zij scheppen inspanningsverplichtingen voor de staat op het gebied van het onderwijs, de werkgelegenheid, de volksgezondheid, het milieu enzovoort (Kummeling, 1997).⁷ Merkwaardigerwijs ontbreekt een inspanningsverplichting op het gebied van rechtshandhaving. Het lijkt mij een nuttige eerste stap voor de erkenning van wrokgevoelens om een dergelijk recht op veiligheid op te nemen. Overigens benadruk ik dat ik uitdrukkelijk niet pleit voor een plicht om voor een veilige samenleving te zorgen. De staat moet niet met strafrechtelijke middelen voorkomen dat er iets gebeurt. De staat moet zich inspannen om strafrechtelijk te reageren *als* er iets gebeurt.⁸

Een tweede nuttige stap kan de formulering van regels zijn, die een betere communicatie tussen slachtoffer enerzijds en politie en justitie anderzijds garanderen. Regels die de staat verplichten aan te geven waarom een bepaalde beslissing is genomen in reactie op bijvoorbeeld een aangifte. Dit zijn regels die ook reeds gelden op andere gebieden van het recht. Ik denk dan aan het toepassen van de algemene beginselen van behoorlijk bestuur, zoals zorgvuldigheid, op het gebied van opsporing en vervolging. Overigens zijn er al burgers die de civiele procedure hebben ontdekt om veiligheid af te dwingen. In april 2000 eiste het garagebedrijf Kwik-Fit een schadevergoeding van de Amsterdamse burgemeester Patijn, omdat deze de veiligheid in de Amsterdamse Bijlmermeer niet kon garanderen (*NRC Handelsblad*, 25 april 2000).

⁷ Nut en noodzaak van de sociale grondrechten worden onder staatsrechtgeleerden hevig betwist. Nut en noodzaak hangen onder andere af van de vraag of uit de sociale grondrechten directe verplichtingen kunnen worden gedestilleerd. In verband hiermee pleit Van den Berg (1998, p. 12) voor een herformulering van de sociale grondrechten. Zie voor een verdediging van de sociale grondrechten Kummeling, 1997.

⁸ Het initiatiefwetsvoorstel van het CDA was zo ruim gesteld dat zowel preventie als repressie er onder konden worden verstaan (*NRC Handelsblad*, 6 september 2001): veiligheid diende voorwerp van zorg voor de overheid te zijn.

Ik meen te hebben aangetoond dat een analyse van de begrippen wrok en wraak een nieuw licht kan werpen op de verhoudingen tussen staat, dader en slachtoffer. Een nieuwe kijk op de functie van wrok en wraak in onze samenleving is dringend gewenst. In het verleden hebben meerdere auteurs gewaarschuwd voor het negeren van wraakgevoelens (Frijda, 1993, p. 192; Solomon, 1994, p. 119; Murphy en Hampton, 1988, p. 99). Wraak zou een instinctieve reactie zijn, gericht op overleving van de menselijke soort (Murphy en Hampton, 1988, p. 117, 139) en het onderdrukken van wrok zou eigenrichting in de hand werken (Jacoby, 1983, p. 10). Wrok kan als een vuurtje blijven smeulen als er niet op een adequate manier mee wordt omgegaan. De Israëlische filosoof Margalit heeft een onderscheid gemaakt tussen een beschaafde en een fatsoenlijke samenleving. Een beschaafde samenleving is een samenleving waarin mensen elkaar niet vernederen. Een fatsoenlijke samenleving is een samenleving waarin regels en instituties bestaan om ons tegen vernedering te beschermen en om ons te helpen als we vernederd worden (De Vries, 1998, p. 27). Is het te veel gevraagd van een staat om dit laatste van haar te vragen? Zou de staat onze vernedering alsjeblieft willen erkennen en willen wegnemen?

Literatuur

<p>Beck, U.
<i>Risk society; towards a new modernity</i>
London, Sage, 1992</p> <p>Berg, J.Th.J. van den
<i>Sociale rechtsstaat en economische risicogemeenschap</i>
Justitiële verkenningen,
24e jrg., nr. 2, 1998, p. 8-19</p> <p>Bussemaker, J.
<i>De fictie van ruilrechtvaardigheid; burgerschap, zelfstandigheid en de grenzen van consumentsovereïniteit</i>
Justitiële verkenningen,
24e jrg., nr. 2, 1998, p. 32-43</p> | <p>Feeley, M. , J. Simon
<i>Actuarial justice; the emerging new criminal law</i>
In: Nelken, D. (red.), <i>The futures of criminology</i>, London, Sage, 1994, p. 173-201</p> <p>Frijda, N.
<i>De psychologie heeft zin</i>
Amsterdam, Prometheus, 1993</p> <p>Jacoby, S.
<i>Wild justice; the evolution of revenge</i>
New York, Harper & Row, 1983</p> <p>Kummeling, H.
<i>Grondrechten en de taak van de overheid in het licht van de</i></p> |
|---|--|

zelfregulering

In: Kummeling, H.R.B.M., S.C. van Bijsterveld (red.), *Grondrechten en zelfregulering*, Deventer, W.E.J. Tjeenk Willink, 1997, p. 31-50

Lust & Gratie

Wraak en verzoening (thema-nummer), 16e jrg., nr. 61, 1999

Murphy, J.G.

Two cheers for vindictiveness Punishment & society, 2e jrg., nr. 2, 2000, p. 131-143

Murphy, J.G., J. Hampton

Forgiveness and mercy Cambridge, Cambridge University Press, 1988

Nussbaum, M.C.

The fragility of goodness; luck and ethics in Greek tragedy and philosophy

Cambridge, Cambridge University Press, 1986

Nussbaum, M.C.

Equity and mercy

In: A.J. Simmons, M. Cohen e.a. (red.), *Punishment*, Princeton, Princeton University Press, 1995, p. 145-187

Rawls, J.

A theory of justice

Oxford, Oxford University Press, 1971

Solomon, R.C.

One hundred years of resentment; Nietzsche's genealogy of morals

In: R. Schacht (red.), *Nietzsche, genealogy, morality; essays on Nietzsche's genealogy of morals*,

Berkeley, University of

California Press, 1994, p. 95-126

Verrijn Stuart, H.M.

Het ongelukkige strafrecht; tussen wraak en verbintenis

In: Splunteren, C. van (red.),

Publiek geheim; deprivatisering

van het vrouwenleven, Clara

Wichmann Instituut & Stichting

Nemesis, 1995, p. 81-91

Vries, G. de

Een constitutie voor risicosamenlevingen

In: *Res Publica; beschouwingen*

naar aanleiding van 150 jaar

grondwet, Amsterdam, De Balie,

1998, p. 23-41